

Ю. В. Хитровська

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»*

УДК: 94(477)

**ПОЗИЦІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
ЩОДО «ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА СТАВЛЕННЯ ДО ЄВРЕЇВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Iu. Khytrovska

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»*

***Orthodox Clergy Opinion about the «Jewish question»
and its Influence on Relations between the Orthodox
and the Jewish Population of Right-bank Ukraine
(Late 19th — Early 20th Ct.)***

Автор досліджує ставлення представників православного кліру, зокрема висловлене на сторінках православних видань, до «єврейського питання» наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., а також його вплив на ставлення мешканців Правобережної України до євреїв.

Ключові слова: духовенство, православна періодика, «єврейське питання», антисемітизм, єврейські погроми, Правобережна Україна, російське самодержавство.

Basing on the special scientific literature, the materials of periodical press and the archive documents, author of this article tries to make the analysis the position of spokespersons's of Orthodox clergy of the Right-bank Ukraine. For example, in the church press to what is known as the «Jewish question» in late 19th — early 20th ct. and tries to investigate its deep influence on the relations between the Orthodox population and the Jewish population of this region in that historical period.

The basic idea of this article is that the main part of Orthodox clergy of the Right-bank Ukraine supported anti-Semitism, which was the part of national policy of Russian autocracy. However, we must pay special attention that here was the clergy, who categorically stand up for the rights of Jewish population. Later exactly this clergy led the Ukrainian Church.

Keywords: clergy, Orthodox periodical press, «Jewish question», anti-Semitism, Jewish defeat, Right-bank Ukraine, Russian autocracy.

На основе изучения специальной научной литературы, материалов периодики и архивных документов, автор исследует отношение представителей православного клира, в том числе высказанное на страницах православных изданий, к «еврейскому вопросу» в конце XIX — начале XX вв., а также его влияние на отношение населения Правобережной Украины к евреям.

Ключевые слова: духовенство, православная периодика, «еврейский вопрос», антисемитизм, еврейские погромы, Правобережная Украина, российское самодержавие.

Мета статті — визначити позицію представників православного кліру Правобережної України щодо «еврейського питання», віддзеркалену, зокрема, й у публікаціях, надрукованих у православній періодиці кінця XIX — початку XX ст., а також простежити вплив їхніх поглядів на ставлення мешканців цього регіону до євреїв у окреслений період. Для дослідження проблеми автор використав матеріали православної періодики, архівні документи, а також ґрунтовні наукові розвідки, зокрема монографії Г. М. Надтоки «Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект» та С. І. Жилюка «Російська церква на Волині (1793–1917)», а також дисертаційне дослідження А. А. Бойко «Преса православної церкви в Україні кін. XIX — поч. XX ст.: тематика і проблематика».

Як відомо, російський самодержець одночасно був головою держави й панівного в імперії віросповідання — Російської православної церкви, верховним захисником і охоронцем її догматів. Через спеціальний орган — Найсвятіший Синод, а також через обер-прокурора він керував церковними справами. Царизм постійно дбав про матеріальну й моральну підтримку РПЦ і вбачав у підриві православ'я замах на суспільно-політичний лад. РПЦ, у свою чергу, цілком поділяла політичний курс самодержавства, тому активно підтримувала культивованій у владних колах великодержавний шовінізм, проповідувала зверхність росіян над іншими народами імперії, виступала ідейним виразником національної політики царизму. Варто зауважити, що ідея російської національної виключності навіть набула в православному богослов'ї релігійного пояснення. Вона породжувала й закріплювала у свідомості вірян національну неприязнь до «іногородців» та «іновірців».

Як випливає зі сказаного, ідеологічну функцію, метою якої був вплив на свідомість народів імперії в потрібному царській владі річищі, виконувала саме РПЦ. Не можна не погодитися з думкою А. А. Бойко, за якою православна преса давала змогу не лише охопити увагою значну частину населення, а й більш докладно і доступно подавати інформацію з різних проблем, котра проходила фільтр ретельної церковної цензури [2, с. 135].

Найбільш повно і чітко національну політику, яку РПЦ реалізовувала за допомогою засобів масової інформації, можна проілюструвати саме через ставлення до єврейської національної меншини.

Варто зауважити, що антисемітську позицію православна церква займала протягом століть, часто виправдовуючи свої прорахунки й помилки («іудейським фактором») і характеризуючи євреїв у Російській імперії як «ворогів християнської віри» [9, с. 325–326]. Так, у журналі «Церковний вісник» за 1883 р. було надруковано статтю «Єврейські задуми проти християнської церкви», в якій йшлося про те, що євреї мають лихі наміри щодо християнства і вважають його найзатягішим ворогом [3, с. 17]. До того ж нерідко РПЦ підтримувала в суспільстві сприйняття революції, передусім, як єврейської інтриги. Відомий діяч чорносотенного «Союзу російського народу» почаївський чернець Іліодор сформулював його так: «У гідри революції голова жидівська, брюхо вірменське, ноги польські, а руки російські. Голова замислює, брюхо здійснює, ноги втікають, а руки попадаються» [12]. Не можна не згадати й порівняно високу питому вагу євреїв серед населення на території України (8% в Україні проти 4% у середньому по імперії). Так, за переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживало 1 млн. 644 тис. 488 євреїв. Їхнє розселення було нерівномірним. Більшість із них мешкали в Київській, Подільській і Волинській губ. (1млн. 48 тис.). Понад 140 тис. — жило в Херсонській губ. Євреї Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської губ. становили близько 235 тис. чол. [19, с. 119].

У віросповідній сфері подразником для суспільства виступала, зокрема, порівняно краща забезпеченість іудеїв культовими спорудами (так, до 1914 р. в Україні функціонувало 1400 синагог, розрахованих на 2,1 млн. чол., тоді як у розпорядженні 21 млн. 745 тис. православних перебувало 11 тис. церков; за цією статистикою 1 синагога припадала на 1500 іудеїв і 1 церква на 1980 православних). Нарешті, соціально-економічні підвалини антисемітизму крилися, за переконаннями єпархіальних архієреїв, у монополії євреїв на торгівлю та промислове виробництво, в зумовленій цією обставиною експлуатації православного люду [10, с. 187].

Першими антисемітську проблему почали активно порушувати на сторінках радикальні газети та листки монастирів і братств, а також єпархіальні «Відомості», що виходили в кожній губернії. У цих виданнях підкреслювався прагматизм, корисливість євреїв, їхнє прагнення до наживи. В соціальному плані представників цієї національної меншини розглядали як носіїв традицій, відверто ворожих православним, часто висміювали їхні звички, побут, манери спілкуватися, як негативну рису відзначали нездатність до асиміляції. Серед негативних рис євреїв підкреслювалась і їхня незвичайна хитрість. Зокрема, на неї звернув увагу автор статті, яка мала промовисту назву «Хитрість

євреїв», на шпальтах видання «Церква і народ» [16, с. 15–16]. Сторінки «Почаївських відомостей» та іншої друкованої православної преси закликали не надавати євреям рівноправності, не обирати їх до Державної Думи, застерігали православних бути пильними, щоб «єврейські прихвосні не продали їх у неволю євреям». Варто зауважити, що редактором щоденної газети «Почаївські відомості» став згадуваний ієромонах Іліодор (Сергій Труфанов), який 1906 р. прибув до Почаївської Лаври. Заголовок газети звучав достатньо прямо й однозначно: «працювати ми будемо для того, щоб простий народ, селянський люд православний знав правду й умів відстояти свої святині: віру святу православну, царя білого самодержавного і Росію руську, а не польсько-єврейсько-вірменську...» [8, с. 121; 13, с. 3]. Подібні гострі тези містилися й на сторінках «Почаївського листка», що також виходив у почаївській друкарні. Зауважимо, що, окрім цих видань, почаївські ченці випускали десятки тисяч брошур і прокламацій, у котрих нерідко звучав промовистий заклик «бий жидів і студентів». Так, наприкінці 1906 р. почаївський «Союз російського народу» заготував 36 тис. брошур та 30 тис. листків, і всю цю літературу було швидко розповсюджено по селах [8, с. 121].

Окремі статті в православній періодиці того часу повідомляли читачам про небезпеку всесвітньої єврейської змови проти всього християнського світу. Так, невідомий пастир у публікації «Серйозна небезпека», що побачила світ на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей», стверджував, що вищі й середні школи, капітали, промисловість, торгівля, преса перебувають у руках євреїв. «Хто, як не «Всесвітній Ізраїльський Союз», із його осередками “Бунд” та “Іта”, — запитував анонімний автор, — підготував російську революцію?» [8, с. 124]. Архієпископ Антоній Волинський також негативно висловився щодо «єврейського питання» в проповіді «Єврейське питання і Свята Біблія», надрукованій у Почаєві 1907 р.: «Я захищав вас (євреїв) від побиття, коли ніхто за вас не заступався, але тепер ваші передові діячі так озлобили російський народ, що навряд чи і мене послухають у день випробування. Поки є час, одумайтесь і відмежуйтесь від своїх революціонерів-безбожників, які висміюють у газетах ваш же закон, називають встановлене Богом обрізання гидким обрядом і тим самим видають свою холодність не лише до віри, але й до народу свого. Нехай вони загинуть разом із відступниками російського народу. Ми, руські християни, і віруючі іудеї, народжені для пізнання волі Господа, для навчання людей добру, для приборкання гріховних пристрастей. У цьому всесвітнє покликання Сходу і не нам, і не вам змінювати його на ницю суєту безбожної західної культури, яка працює лише для задоволення черева та кишені...» [1, с. 15].

За ініціативою ієромонаха Іліодора, чорносотенці на зборах ухвалили абсолютно абсурдне рішення повідрубувати революціонерам руки і домогти-

ся, щоб Державна Дума прийняла постанову про виселення всіх євреїв з Почаєва [5, арк. 12; 8, с. 124]. Така діяльність ієромонаха не знайшла розуміння навіть в архієпископа Антонія. Ось як він відреагував на рапорт Кременецького повітового справника від 30 січня 1907 р.: «23 січня мною видана резолюція, яка забороняє редакції “Почаївських відомостей” лайку й погрози, а раніше я писав листа, яким заборонив критику дій міністрів. Обіцяючи виконати цю вимогу, ієромонах Іліодор її не виконав... Сама вимога про виселення євреїв є знущанням, адже вона не входить до компетенції Державної Думи. Подальше продовження подібних вибриків примусить мене цілковито відсторонити ієромонаха Іліодора від редакції і тим самим позбавити газету корисного, зрештою, співробітника, який, однак, не має почуття міри й до цього часу не бажає нікому коритися...» [5, арк. 12; 8, с. 124]. Проте Іліодор діяв у тому самому дусі й надалі редагував скандальні «Почаївські відомості». Пізніше, коли він посварився з Григорієм Распутіним, Найсвятіший Синод позбавив його чернечого сану, але відправити Іліодора на заслання так і не вдалося. Петербурзькі й московські впливові друзі переховували його від переслідування поліції, хоча деякі колишні прихильники від нього все ж відмовилися. Так, архієпископ Антоній наказав не пускати Іліодора до Почаєва [8, с. 125]. Однак були й ті, хто підтримував бунтівного монаха далі, зокрема єпископ Гергемон. Коли стало зрозуміло, що церковну кар'єру Іліодора закінчено, він відмовився від православ'я і створив власну антихристиянську секту. Подальша діяльність привела його на службу до більшовицького ЧК [11, с. 327–328].

Проте серед православного духовенства траплялися священнослужителі, які достатньо негативно ставилися до надмірного розбурхування «єврейського питання» в суспільстві, що нерідко виливалося в кровопролиття під час погромів. Так, 1906 р. на сторінках «Церковної газети» вийшла стаття анонімного автора «Єврейське питання і пастори церкви», в якій він писав: «Керівники безладдя, що свідомо й умисно підбурюють натовп до насилля, заслуговують на обурення і презирство... Не може бути самосуду натовпу в культурній державі». У статті, надрукованій у журналі «Християнська думка» лунає ще одна теза, яка здається важливою для розуміння позиції тієї частини церковної спільноти України, що пізніше стала на чолі Української Церкви: «Соромно і принизливо могутньому народу у своїй власній сильній державі відчувати себе так, нібито його пригнічує більш слабкий єврейський народ... До євреїв треба ставитися по-людськи, по-християнськи, навіть якщо вони погані...» Цю думку підхопили інші церковні видання, і вона досить часто трапляється в православних газетах, що побачили світ протягом 1916–1917 рр. [2, с. 146]. Проте зауважимо, що навіть у цієї частини православного кліру космополітизм євреїв викликав однозначно негативне став-

лення. Адже він протистояв патріотизму, який активно підтримувала і пропагувала РПЦ. Священнослужителі сприймали космополітизм як вияв безрелігійності, індивідуалістичну теорію, що суперечить принципу соборності — одному з головних у православ'ї, а також як частину вчень, з якими духовенство вело нещадну ідеологічну боротьбу (ніцшеанство, марксизм, толстовство) [2, с. 149].

Однак не можна оминати увагою й інші випадки, коли духовні особи, підбурені, зокрема й антисемітськими статтями у православній періодиці, в повсякденному житті демонстрували відвертий антисемітизм і закликали до нього парафіян. Так, протоієрей Іоанн Ковалевський із м. Острога Волинської губ. під час панахиди за вбитим великим князем Сергієм Олександровичем виголосив полум'яну промову, в якій звернув увагу на те, що саме євреї скрізь поширюють моральне розбещення й смуту. Його активно підтримав благочинний Острозького св. Кирило-Мефодіївського братства, що вбачав у названому протоієреї взірць справжнього патріотизму і вважав, що промову Ковалевського варто обов'язково опублікувати [4, арк. 1–21]. Також можна згадати й інший приклад. 29 жовтня 1911 р. Київський губернатор повідомив генерал-губернатору, що за доносом Радомишльського повітового справника 14 вересня 1910 р., проїжджаючи залізницею між станціями «Київ» і «Жуляни», намісник Київського Святомикільського монастиря ієромонах Серапіон у вагоні серед пасажирів розповсюджував антисемітські листки та брошури, причому на питання пристава 4-го стану Радомишльського пов. Федорова про наявність у нього дозволу від губернатора на такі дії Серапіон відповів: «Не маю і не бажаю мати, адже всі вищі адміністративні власті в жидівських руках, вони не звертають уваги на народ і віддають його на поталу євреям, тому потрібно щоб відгукнулися монастирі і стали на варті закону...». Цього ієромонаха відчутно підтримували мешканці с. Ружки. Схожі проповіді ходили серед народу. Прикладом може бути антиєврейська відозва «Православні християни» [18, арк. 1–6].

Зрозуміло, що така антисемітська пропаганда не могла не позначитися на ставленні православних до євреїв на побутовому рівні й сприяла виникненню єврейських погромів. Так, у жовтні 1905 р. погроми охопили Одесу та Київ і призвели до загибелі близько тисячі осіб. Проте у відповідь на маніфестації київських робітників-страйкарів було організовано багатотисячні «патріотичні ходи» за участю православного кліру, метою яких було оголошено «умиротворення міста, відновлення закону і порядку» [19, с. 188]. Навіть майбутній член «Союзу російського народу» о. Іоанн Кронштадський негативно оцінив один із подібних погромів у Кишиневі 1903 р. Він писав: «Для чого ви перетворилися на варварів, громил та розбійників людей, що живуть в одній із вами вітчизні, під владою одного руського царя та поставлених від

нього правителів? Для чого ви допустили самоуправство й криваву розбійничу розправу з подібними до вас людьми? Ви забули своє християнське звання і слова Христові... Який і чий дух проявили кишинівці в розправі над євреями? Дух диявола. Пізнайте-но, брати руські, якого ви духу? Не ображайте нікого і ні за що. Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, робіть добро тим, хто ненавидить вас та моліться за тих, хто ображає вас. Ось моє коротке Євангельське слово, брати руські, щодо кривавої розправи з євреями...» [14].

Зауважимо, що в тогочасному суспільстві не було єдності думок щодо «єврейського питання». Багато громадських діячів стали на захист єврейської національної меншини. Серед них були й вищі російські чиновники, зокрема О. О. Лопухін і С. Д. Урусов, котрі не побоялися засудження й пішли проти світогляду влади. Так, С. Д. Урусов писав: «Законодавче визнання єврейського рівноправ'я мене ніскільки не лякає. Я вбачаю у ньому спосіб позбавитися розгніваючих нас засобів боротьби з євреями. Якщо єврейському впливу потрібно протидіяти, то нехай боротьба відбувається шляхом мирного змагання і природного розвитку сил...» [15]. Тим не менш, антисемітизм був дуже поширений серед інтелектуальної еліти Російської імперії. Незважаючи на те, що громадськість усе частіше висловлювала ідеї про необхідність урівняння в правах євреїв та інших підданих Російської імперії, уряд не поспішав змінювати політику щодо євреїв.

Повертаючись до проблеми єврейських погромів, варто зазначити, що їх виникненню, з одного боку, сприяла, як уже підкреслювалося, антисемітська пропаганда окремих представників православного духовенства, а також публікації, зокрема й у церковній пресі, спрямовані проти євреїв. Однак, з іншого боку, погроми стали своєрідною реакцією представників російського, українського та інших народів на поведінку в цих регіонах самих євреїв. Серед головних причин погромів — торгово-промислова діяльність євреїв, що зосередили значні фінансові ресурси й мали явні переваги в економічній конкуренції з російськими та українськими селянами (монополія євреїв на торгівлю і промислове виробництво); експлуатація православних, а також непропорційно висока участь представників цієї національної меншини в наростанні революційного руху. Так, архієпископ Волинський Антоній зазначав, що «єврейські погроми почались лише 25 років тому, коли з'явився в Росії тип єврея-нігіліста, який і досі розпалює народну ненависть...» [1, с. 10]. Все назване обтяжувалося тим, що часом євреї були вороже налаштовані до християнства, іноді зверхньо ставилися до місцевих православних [6, арк. 7 зв.; 7, арк. 1–1 зв.; 17, арк. 26].

Таким чином, погляди представників православного кліру щодо «єврейського питання» на шпальтах православних періодичних видань розділи-

лися. Достатньо багато священнослужителів не лише підтримували антисемітизм, а й сприяли його розбурхуванню. Хоча певна частина духовенства, серед якої були й представники церковної спільноти України, котрі пізніше очолили Українську Церкву, через публікації на сторінках церковних видань відкрито виступила проти збурення єврейських погромів й розпалювання антисемітизму в країні. Зауважимо, що позиція більшості представників православного кліру, зокрема висловлена в церковній періодиці, істотно впливала на зростання проявів антисемітизму, навіть кривавих єврейських погромів.

1. Антоний (архиепископ). Еврейский вопрос и святая Библия / Антоний (архиепископ). — Почаев : Тип. Почаевской Лавры, 1907. — 15 с.
2. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні к. XIX — поч. XX ст.: тематика і проблематика: дис. ... д-ра філологічних наук / Бойко Алла Анатоліївна. — Дніпропетровськ, 2002. — 398 с.
3. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ / Грекулов Е. Ф. — М. : Наука, 1969. — 184 с.
4. Державний архів Житомирської обл. (Далі — Держархів Житомирської обл.), ф. 1, оп. 33, спр. 515, 21 арк.
5. Держархів Житомирської обл., ф. 158, оп. 1, спр. 12, 89 арк.
6. Державний архів Київської обл. (Далі — Держархів Київської обл.), ф. 2, оп. 190, спр. 83, арк. 7 зв.
7. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 210, спр. 284, арк. 1–1 зв.
8. Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793–1917) / Жилюк С. І. — Житомир : Журфонд, 1996. — 173 с.
9. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні: В 10 т. — К. : Український центр духовної культури, 1996–1999. — Т. 3. — 1999. — 559 с.
10. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років : соціально-релігійний аспект / Надтока Г. М. — К. : Знання, 1998. — 271 с.
11. Платонов О. История Русского народа в XX веке [Текст] : в 2 т. — Т. 1 / Платонов О. А. — М. : Родник, 1997. — 894 с. — (Терновый венец России; кн. 4).
12. Почаевские известия. — 1908. — 18 февраля.
13. Роль волинського духовенства в чорносотенній пропаганді // Рада. — 1907. — № 54.
14. Слово о. Іоанна Кронштадского. — Кишинев, 1903. — 15 с.
15. Урусов С. Д. Записки губернатора. Берлин 1908. (Отрывок из книги) : [Електронний ресурс] / Урусов С. Д. — Режим доступу : <http://school76.yar.ru/site/menu/work/usadba/page11.htm>
16. Хитрость евреев // Церковь и народ. — 1907. — № 22. — С. 15–16.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАК України), ф. 278, оп. 1, спр. 149, арк. 26.
18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 246. — 33 арк.; ф. 317, оп. 1, спр. 6028, 6 арк.
19. Чашко Н. М. Становище єврейської національної меншини України наприкінці XIX — на початку 20-х років XX ст. / Н. М. Чашко // Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Історичні науки. — Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. — С. 119–128.

1. Antonij (arhiepiscope). Evrejskij vopros i svyataya Bibliya / Antonij (arhiepiscope). — Pochaev : Tip. Pochaevskoj Lavry, 1907. — 15 s.
2. Boyko A. A. Presa pravoslavnoy tserkvy v Ukraini k. XIX — poch. XX st.: tematyka i problematyka: dys. ... d-ra filolohichnykh nauk / Boyko Alla Anatoliyivna. — Dnipropetrovs'k, 2002. — 398 s.
3. Grekulov E. F. Cerkov', samodержavie, narod / Grekulov E. F. — M. : Nauka, 1969. — 184 s.
4. Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koy obl. (Dali — Derzharkhiv Zhytomyrs'koy obl.), f. 1, op. 33, spr. 515, 21 ark.
5. Derzharkhiv Zhytomyrs'koy obl., f. 158, op. 1, spr. 12, 89 ark.
6. Derzhavnyy arkhiv Kyiv's'koy obl. (Dali — Derzharkhiv Kyiv's'koy obl.), f. 2, op. 190, spr. 83, ark. 7 zv.
7. Derzharkhiv Kyiv's'koy obl., f. 2, op. 210, spr. 284, ark. 1–1 zv.
8. Zhylyuk S. I. Rosijs'ka tserkva na Volyni (1793–1917) / Zhylyuk S. I. — Zhytomyr : Zhurfond, 1996. — 173 s.
9. Istoriya religiyi v Ukraini. Pravoslav'ya v Ukraini: V 10 t. — K. : Ukrain's'kyi tsentr dukhovnoy kul'tury, 1996–1999. — T. 3. — 1999. — 559 s.
10. Nadtoka H. M. Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900–1917 rokiv : sotsial'no-religiyinyy aspekt / Nadtoka H. M. — K. : Znannya, 1998. — 271 s.
11. Platonov O. Ystoryya Russkoho naroda v XX veke [Tekst] : v 2 t. — T. 1 / Platonov O. A. — M. : Rodnyk, 1997. — 894 s. — (Ternovyy venec Rossii; kn. 4).
12. Pochaevskie izvestiya. — 1908. — 18 fevralya.
13. Rol' volyn's'koho dukhovenstva v chornosotenniyy propahandi // Rada. — 1907. — # 54.
14. Slovo o. Ioanna Kronshtadskoho. — Kyshynev, 1903. — 15 s.
15. Urusov S. D. Zapysky gubernatora. Berlyn 1908. (Otryvok iz knigi) : [Elektronnyy resurs] / Urusov S. D. — Rezhim dostupa : <http://school76.yar.ru/site/menu/work/usadba/page11.htm>
16. Hitrost' evreev // Cerkov' i narod. — 1907. — № 22. — S. 15–16.
17. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (Dali — TsDIAK Ukrainy), f. 278, op. 1, spr. 149, ark. 26,
18. TsDIAK Ukrainy, f. 442, op. 861, spr. 246. — 33 ark.; f. 317, op. 1, spr. 6028, 6 ark.
19. Chashko N. M. Stanovyshche yevreys'koy natsional'noy menshyny Ukrainy napykintsi XIX — na pochatku 20-kh rokiv XX st. / N. M. Chashko // Zbirnyk naukovykh prats' Sums'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. A. S. Makarenka. Istorychni nauky. — Sumy : Vydavnytstvo SumDPU im. A. S. Makarenka, 2010. — S. 119–128.